

Gehechtheid, mentaliseren en godsrepresentaties

HANNEKE SCHAAP-JONKER

SAMENVATTING

De ontwikkeling van een gehechtheidsrelatie en de ontwikkeling van het mentaliserend vermogen zijn parallele processen die op dynamische wijze met elkaar samenhangen. In deze bijdrage wordt verkend welke aspecten van gehechtheid en mentaliseren de verbinding leggen met de godsrepresentatie en geloof in God. Het vormen van representaties en affectregulatie blijken belangrijke schakels te zijn. Vanuit de theorie wordt de hypothese geformuleerd dat traumatische ervaringen binnen een gehechtheidsrelatie leiden tot een aangetast mentaliserend vermogen, waardoor God moeilijker te representeren is en minder beschikbaar is als gehechtheidsfiguur.

Trefwoorden: gehechtheid, mentaliseren, godsrepresentatie, affectregulatie

---

INLEIDING

In dit themanummer wordt de relatie tussen gehechtheid en de relatie met God uitvoerig verkend. In de bijdrage van Drewes (dit nummer) komen de effecten van onveilige gehechtheid aan de orde en de implicaties hiervan voor het therapeutische gesprek over God. In dit verband introduceert Drewes het concept mentaliseren en bespreekt hij op boeiende wijze hoe *Mentalization Based Treatment* (MBT) een bijdrage kan leveren aan het spreken met patiënten over God, juist in situaties waarin sprake is van onveilige gehechtheid. Duidelijk wordt dat gehechtheid, mentaliseren, het vormen van representaties van God en het spreken hierover nauw samenhangen. Maar waarom is dat zo? De redactie heeft mij gevraagd om in een korte bijdrage een antwoord te geven op die vraag en het genoemde verband vanuit een theoretisch perspectief nader

te onderbouwen. Allereerst wordt mentaliseren besproken in relatie tot de vroege ontwikkeling, de vorming van representaties en affectregulatie, en gehechtheid. Vervolgens komen deze thema's aan de orde in verband met godsrepresentaties en geloof.

ONTWIKKELING VAN MENTALISEREN

Mentaliseren is het vermogen om aan menselijk gedrag bedoelingen en betekenis toe te schrijven. Wie kan mentaliseren, verklaart waarom dingen gedacht of gedaan zijn op de manier waarop het gebeurd is met behulp van intentionele *mental states* zoals persoonlijke wensen, behoeften, gevoelens, opvattingen en redenen ('Hij schreeuwt omdat hij boos is'). Intentioneel betekent in dit verband dat de *mental states* betrekking hebben op iets, ergens over gaan. Uiterlijk waarneembaar gedrag van zichzelf en anderen wordt in het men-

taliseren dus begrepen met behulp van innerlijke, niet-waarneembare psychische motieven ('Ik huil omdat ik me teleurgesteld voel') (Fonagy, 2008, 3-4; Allen, 2006, 3; Bateman & Fonagy, 2004, 21; Holmes 2006, 32). Het mentaliserend vermogen is dan ook het vermogen om onszelf 'van buitenaf' te zien en anderen 'van binnen'.

De mentaliserende functie komt tot ontwikkeling in de context van de vroege gehechtheidsrelaties (*attachment*) en heeft ook betekenis binnen die relatie: door mentaliseren wordt het gedrag van de ander voorspelbaar, omdat je de betekenis van zijn of haar activiteiten begrijpt. Hierdoor word je minder afhankelijk van de ander (Dirkx, 2007, 78; Target & Fonagy, 1996, 462). Een pasgeboren baby is nog volledig afhankelijk van zijn omgeving en kan nog geen onderscheid maken tussen binnen- en buitenwereld. Het leeft in de veronderstelling dat zijn ervaringen door iedereen gedeeld worden. Vroege interacties met ouders en verzorgers brengen hierin verandering.¹ Ouders spiegelen de affecten van hun kind en reageren erop door hun gezichtsuitdrukking en stemgebruik (Fonagy et al., 2002). Doordat ouders hun kind behandelen als een 'mental agent' en het onbewust een 'mental state' toeschrijven ('Moet je huilen? Ben je zo geschrokken?'), leert het kind de mentale en emotionele wereld van zichzelf te onderscheiden van zowel de fysieke wereld als van de mentale en emotionele wereld van anderen, en leert het die mentale wereld ook te begrijpen (Steele & Steele, 2008, 137). In een gezonde ontwikkeling gaat het kind van een teleologische modus naar de psychische equivalentie- en alsof-modi, om uit te komen in een mentaliserende of reflexieve modus (zie voor een uitvoeriger bespreking het artikel van Drewes).

MENTALISEREN, REPRESENTEREN EN AFFECTREGULERING

Een belangrijk aspect in de ontwikkeling van het mentaliserend vermogen, dat van groot belang is voor ons thema, is de vorming van representaties of mentale modellen. Een kind gaat representaties vormen van anderen en zichzelf die steeds complexer van aard worden. In de psychische equivalentiemodus vormt het kind ideeën over *agency* en causaliteit en geeft het *mental states* een plaats in zijn/ haar mentale modellen van *agency* en cau-

saliteit. Het kind kan dus bedenken dat bijvoorbeeld een wens of een behoefte ('Ik heb zin in een koekje') de oorzaak kan zijn van gedrag en 'handelend ingrijpen' in de wereld om zich heen (bijvoorbeeld de keukenla opentrekken om de koekjestrommel te pakken). Echter, deze *mental states* kunnen alleen nog maar in nauwe samenhang met de fysieke werkelijkheid ervaren worden (in het voorbeeld het reële koekje). In de mentaliserende modus worden de fysieke en mentale wereld nadrukkelijker onderscheiden. *Mental states (mind)* krijgen een expliciete plaats in de representaties die gevormd worden over zelf en ander. Deze *mental states* worden ook ervaren als representaties, als constructen die weliswaar betrekking hebben op en verwijzen naar de externe realiteit, maar daarvan wezenlijk onderscheiden zijn (Fonagy, 2008, 27, 32, 33). In de mentaliserende modus is het bijvoorbeeld mogelijk om uit de blik van iemand af te leiden waar hij of zij aan denkt of hoe de ander zich voelt, terwijl je je ervan bewust bent dat wat je zelf bedenkt over de gedachten of gevoelens van de ander niet hoeft te zijn wat die ander daadwerkelijk denkt of voelt.

Het mentaliseren van de *mind* van anderen of van zichzelf kan de vorm aannemen van het mentaliseren van emoties. Dit gebeurt wanneer iemand in een bepaalde *emotional state* (bijvoorbeeld een gevoel van irritatie) zich een representatie vormt van diezelfde *emotional state*. Op cognitief niveau wordt verder gedacht en gereflecteerd op deze representatie (bijvoorbeeld dat ik me ervan bewust ben dat ik me vanavond geïrriteerd voel omdat mijn werkgever me vanmiddag met een akelige klus heeft opgezadeld). Omdat de representatie in zekere zin losstaat van de zintuiglijke gewaarwording, wordt het mogelijk om emoties te identificeren, te moduleren en te uiten (Allen, Fonagy & Bateman, 2008, 128; Frith & Frith, 2003). De representaties van *internal affective states* vormen dan ook de basis voor affectregulatie en impulscontrole (Gergely & Unoka, 2008, 76; Fonagy & Target, 2003, 272; cf. Fonagy, Gergely, Jurist & Target, 2002). (Toegepast op het voorbeeld: ik ga mijn irritatie deze avond niet botvieren op mijn partner, maar spreek mezelf toe dat ik beter even kan verwoorden wat me dwars zit.) Dit is wezenlijk voor het tot stand brengen en in stand houden van een gehechtheidsrelatie.

MENTALISEREN EN GEHECHTHEID

Uit de ontwikkeling van het mentaliserend vermogen blijkt hoezeer mentaliseren verband houdt met gehechtheid, dat is, de ervaring van nabijheid, veiligheid en zekerheid binnen ‘close’ relaties, waarbij separatie stress oplevert (Hazan & Zeifman, 1999). Niet alleen vindt de ontwikkeling van mentaliseren plaats binnen de gehechtheidsrelatie, ook de vroege interacties tussen ouders en kinderen dragen bij aan zowel het mentaliserend vermogen als de gehechtheidsrelatie. Empirisch onderzoek laat zien dat het mentaliseren van de ouders en een doordachte opvoedingsstijl gerelateerd zijn aan zowel veilige gehechtheid van het kind als het mentaliserend vermogen van het kind. De kwaliteit van het mentaliseren van de ouders lijkt de ontwikkeling van de mentaliserende functie bij het kind te faciliteren, hoewel de gevonden verbanden voorzichtig geïnterpreteerd moeten worden. Het zou namelijk ook zo kunnen zijn dat een veilige gehechtheid belemmeringen voor mentaliseren voorkomt en dat er dus vooral sprake is van een indirect verband (Fonagy, Gergely & Target, 2008, 795-796). Meer onderzoek op dit punt is gewenst.

De wederkerige relatie tussen gehechtheid en mentaliseren is echter niet zo eenvoudig als deze op het eerste gezicht lijkt. Empirisch onderzoek suggereert dat veilige gehechtheid weliswaar positief bijdraagt aan het mentaliserend vermogen, maar dat dit vermogen tegelijkertijd ook belemmerd wordt door het gehechtheidssysteem, zowel op neurologisch niveau als op het niveau van gedrag. Neurologische studies laten zien dat verschillende hersensystemen en -structuren betrokken zijn in de relatie tussen mentaliseren en gehechtheid. Zowel *arousal systems* als neurologische systemen met betrekking tot sociale cognitie spelen een rol (Fonagy, 2008, 10-16, 39; Allen, Fonagy & Bateman, 2008, 118; Gabbard, Miller & Martinez, 2006). Enerzijds stimuleren ervaringen in intieme gehechtheidsrelaties als die tussen partners of ouders en kinderen de hersengebieden die samenhangen met beloning, waarbij dopamine een belangrijke rol speelt. Tegelijk kan het nauw verbonden zijn met een ander, in positieve of negatieve zin, leiden tot een verminderde activiteit in het deel van de hersenen dat samenhangt met het kritisch beoordelen van anderen (mediale prefrontale cortex en amygdala). De gehechtheidsrelatie

maakt het blijkbaar minder nodig om alert te zijn in sociaal opzicht – vergelijk de uitspraak ‘liefde maakt blind’ (Fonagy, 2008, 10-16, 39; Bartels & Zeki, 2004, 1164; vgl. Gabbard, Miller & Martinez, 2006).

Als het gaat om gehechtheid, vormen veilige gehechtheid en een trauma met betrekking tot gehechtheid twee extremen van een continuüm. Waar veilige gehechtheid mentaliseren in zekere zin bevordert, betekent trauma binnen een gehechtheidsrelatie een ondermijning van het mentaliseren. De heftige negatieve stress maakt het onmogelijk om het mentaliserend vermogen (en dus het vermogen tot emotieregulatie, zie boven) te ontwikkelen of te gebruiken. Echter, juist het mentaliserend vermogen zou deze stress hanteerbaar kunnen maken. Er ontstaat dus een vicieuze cirkel (Fonagy & Target, 1997). Een trauma binnen een gehechtheidsrelatie kan verder leiden tot een zich defensief terugtrekken uit de mentale wereld, bijvoorbeeld om zich niet bewust te hoeven zijn van de *mind* van de traumatiserende ander. Echter, dit bemoeilijkt het reflecteren op en *copen* met de traumatische gebeurtenis(sen) (Allen, Fonagy & Bateman, 2008, 102).

MENTALISEREN, GEHECHTHEID EN DE GODSREPRESENTATIE

Vanuit een psychologisch gezichtspunt kan de relatie met God gezien worden als een gehechtheidsrelatie, waarbij de godsdienstige persoon zich – in interactie met de sociale, culturele en religieuze context – een beeld of representatie vormt van God die voor hem of haar fungeert als (ultieme) gehechtheidsfiguur (cf. Schaap-Jonker, 2006, 2008a, b). Uit het voorgaande is duidelijk geworden dat het mentaliserend vermogen cruciaal is voor het ontwikkelen van representaties van zelf en anderen, waaronder de godsrepresentatie. Dit geldt zowel de inhoud als de structuur of complexiteit van deze representaties (cf. Blatt & Auerbach, 2003, 277-278). In de mentaliserende modus vormen mensen zich niet alleen een voorstelling van God, maar reflecteren ze ook op wat deze God wil, ervaart en denkt. Gods *mind* krijgt een plaats in hun eigen *mind*. Naarmate het mentaliserend vermogen zich meer heeft ontwikkeld, krijgt de godsrepresentatie een complexer karakter, omdat mensen beter in staat zijn ambivalenties en tegenstrijdigheden

te integreren in de godsrepresentaties. In dit verband is ook de samenhang tussen mentaliseren en affectregulatie van belang: door te mentaliseren, kunnen mensen 'grip krijgen' op heftige of tegenstrijdige gevoelens in relatie tot God, en die gevoelens een plek geven en reguleren.

Mentaliseren is een vorm van imaginaire activiteit die betrekking heeft op betekenisconstructie op basis van niet direct waarneembare zaken als gedachten, gevoelens, wensen en verwachtingen. In de mentaliserende modus wordt het mentale losgemaakt van de objectieve werkelijkheid, terwijl het daar tegelijk wel in verankerd blijft. Mentaliseren kan dus omschreven worden als 'gegronde verbeelding' (Allen, 2006, 17). Juist voor de godsrepresentatie is dit van belang, aangezien God gekend wordt als symbolische Ander, die niet fysiek aanwezig is zoals bijvoorbeeld een medemens dat is. De godsrepresentatie is dan ook het product van een verbeeldingsvolle omgang met (datgene wat bemiddeld en gerepresenteerd wordt in) Schrift en geloofstraditie, en met datgene wat aangereikt wordt via de geloofsopvoeding, geloofscommunicatie en/of geloofsgemeenschap. Hierbij wordt op een persoonlijke manier verwerkt wat men van buitenaf kreeg aangereikt (cf. Schaap-Jonker, 2006; 2008, 125, 126).

Mentaliseren vormt een voorwaarde om te beseffen dat een godsrepresentatie een representatie is van symbolische aard: de representatie van God, ofwel de betekenis die God voor iemand persoonlijk heeft, verwijst naar wie God werkelijk is, en weerspiegelt deze God (waarbij de mate waarin dit gebeurt kan variëren), maar de godsrepresentatie is nooit gelijk aan God zelf.² Mentaliseren maakt dus een *sense of representingness* mogelijk (Bogdan, 2005; cf. Ogden, 1986, 224vv), wat bijdraagt aan een wijze van geloven die gekenmerkt wordt door openheid en ontvankelijkheid. (Voor een beschrijving van godsrepresentaties in de niet-mentaliserende modi verwijs ik naar het artikel van Drewes.)

MENTALISEREN, GEHECHTHEID EN GELOOF

Volgens de Britse psychoanalyticus Donald W. Winnicott, bekend van het transitionele object ('de knuffelbeer'; Winnicott, 1971), zijn godsdienstig geloof en geloofsvertrouwen uitingvormen van de basale *capacity to believe in*. Dit vermogen heeft aller-

eerst betrekking op het feit dat iemand in staat is en de moed heeft om zich aan een ander toe te vertrouwen. Tegelijkertijd verwijst het, in een meer ruimtelijke betekenis, naar de mentale capaciteit of innerlijke ruimte om overtuigingen (*beliefs*) op te slaan, om die een plek te geven in je *mind* (Winnicott, 1986, 143; 1965, 93; cf. Schaap-Jonker, 2008, 51). In dit basale vermogen 'om ergens ook maar in te geloven' komen dus het mentaliserend vermogen en het vermogen tot gehechtheid samen. Het vormen van representaties (van de ander in relatie tot jou, en van jezelf in relatie tot de ander) en het in staat zijn tot emotionele nabijheid, vertrouwen en overgave kunnen gezien worden als keerzijden van dezelfde medaille. Immers, je hebt mentale ruimte nodig om de ander aan wie je je wilt hechten, een plek te geven in je hoofd (en hart), waardoor het mogelijk is om een gehechtheidsrelatie aan te gaan, je toe te vertrouwen aan de ander en te geloven in zijn/ haar liefde voor jou.

Trauma's binnen gehechtheidsrelaties hebben problemen in het mentaliseren tot gevolg en beperken tegelijkertijd het vermogen om ergens in te geloven, waardoor ook in de relatie met God geloof in de betekenis van vertrouwen, overgave en afhankelijkheid problematisch wordt. In termen van de gehechtheidstheorie betekent dit dat God als gehechtheidsfiguur onbeschikbaar wordt, wat correspondeert met het onbeschikbaar zijn van andere gehechtheidsfiguren (cf. Kirkpatrick, 1995). Het zou kunnen zijn dat God minder beschikbaar is als gehechtheidsfiguur naarmate het mentaliseren ernstiger verstoord is, of, anders gezegd, dat de mate waarin God als compenserend gehechtheidsfiguur beschikbaar is, afhankelijk is van de mate waarin het mentaliserend vermogen niet is aangetast.

Recent empirisch onderzoek kan vanuit genoemde hypothesen geïnterpreteerd worden. Mikulincer & Shaver (2007, 247) beschrijven subliminale *priming* experimenten waarbij bedreigende woorden (zoals 'falen' of 'dood') of neutrale woorden worden aangeboden. Joodse gelovigen die veilig gehecht zijn reageren op de woorden in de bedreigende conditie (in vergelijking met de neutrale conditie) met een hogere mentale activering van religieuze mentale representaties; dit blijkt uit snellere reactietijden op een lexicale beslissingstaak over God-gerelateerde concepten. Bij onveilig ge-

hechte gelovigen vond deze hogere automatische activering van religieuze mentale representaties in een bedreigende conditie niet plaats. In een situatie van dreiging lijken veilig gehechte personen dus te zoeken naar God als een veilige haven of compenserende gehechtheidsfiguur, terwijl onveilig gehechte personen hiertoe niet in staat zijn. Een soortgelijke studie van Birgegard & Granqvist (2004) in een christelijke context liet vergelijkbare resultaten zien. In vergelijking met een neutrale conditie reageerden veilig gehechte studenten op een subliminale separatie-*prime* (bijvoorbeeld 'Moeder is weg' of 'God heeft mij verlaten') met een verhoogd zoeken naar Gods nabijheid (gemeeten met een *self-report* vragenlijst). Minder veilig gehechte deelnemers lieten dit zoeken naar Gods nabijheid na een separatie-*prime* niet zien. Ook hier bleek de compensatie-hypothese slechts beperkt van toepassing te zijn, namelijk alleen bij veilig gehechte personen.

Het is goed mogelijk deze resultaten te interpreteren met mentaliseren als verklarend mechanisme. Problemen in het mentaliseren die samen gaan met onveilige gehechtheid zorgen ervoor dat de affecten die opgeroepen worden door dreiging of separatie niet of met moeite gereguleerd kunnen worden. De heftige *arousal* in het brein vraagt zoveel mentale capaciteit, dat er geen ruimte overblijft om de godsrepresentatie te activeren, waardoor God en/of geloof geen compensatie kunnen bieden voor de onveiligheid die ervaren wordt.

CONCLUSIE

Samenvattend kan gesteld worden dat de ontwikkeling van een gehechtheidsrelatie en de ontwikkeling van het mentaliserend vermogen parallelle processen zijn die op dynamische wijze met elkaar samenhangen. Het vormen van representaties en de affectregulatie zijn belangrijke aspecten (in de ontwikkeling) van het mentaliseren en van groot belang binnen gehechtheidsrelaties. De mate waarin men in staat is tot mentaliseren heeft dan ook invloed op de vorming en het functioneren van de godsrepresentatie alsook op de wijze waarop de geloofsrelatie als gehechtheidsrelatie gestalte krijgt. Hierbij kan mentaliseren verklaren waarom God als gehechtheidsfiguur bij ervaren dreiging of separatie wel compensatie biedt aan veilig gehechte personen, maar niet aan onveilig gehechte per-

sonen. Tegelijk biedt juist het mentaliseren een aanknopingspunt voor hulpverleners en geestelijk verzorgers. Interventies zoals die deel uitmaken van *Mentalization Based Treatment* (Allen, Fonagy & Bateman, 2008; Bateman & Fonagy, 2006) kunnen bij onveilig gehechte personen ingezet worden met betrekking tot de godsrepresentatie en geloof als gehechtheidsrelatie, zoals Drewes mooi laat zien in zijn artikel. Naarmate mensen beter leren mentaliseren, zijn ze beter in staat om te reflecteren op hun godsrepresentatie en kunnen ze die wellicht zelfs uitbreiden of bijstellen. Gehechtheid aan God kan vervolgens een andere kleur en mogelijk ook een veiliger karakter krijgen.

NOTEN

1. Fonagy en zijn collega's sluiten op dit punt niet alleen aan bij attachment-theorieën (Fonagy, Gergely & Target, 2008; Bouchard & Lecours, 2008, 115), maar maken ook gebruik van Winnicotts ideeën over spiegelen (Winnicott, 1971, 112, 114) en Bions (1962a, b) gedachten over *thinking*, *holding* en *containing* (cf. Holmes, 2006).
2. Zie over het representeren en kennen van God ook Schaap-Jonker, 2006.

LITERATUUR

- Allen, J.G. (2006). *Mentalizing in practice*. In J.G. Allen & P. Fonagy (Eds.), *Handbook of mentalization-based treatment* (pp. 3-30). Chichester: John Wiley & Sons.
- Allen, J.G., Fonagy, P. & Bateman, A.W. (2008). *Mentalizing in clinical practice*. Washington/London: American Psychiatric Publishing.
- Bartels, A. & Zeki, S. (2004). The neural correlates of maternal and romantic love. *Neuroimage*, 17, 1155-1166.
- Bateman, A. & Fonagy, P. (2006). *Mentalization based treatment for borderline personality disorder. A practical guide*. Oxford: Oxford University Press.
- Birgegard, A. & Granqvist, P. (2004). The correspondence between attachment to parents and God. Three experiments using subliminal separation cues. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 1122-1135.
- Blatt, S.J. & Auerbach, J.S. (2003). Psychodynamic measures of therapeutic change. *Psychoanalytic*

- Inquiry*, 23, 268-307.
- Bogdan, R.J. (2005). Why self-ascriptions are difficult and develop late. In B.F. Malle & S.D. Hodges (Eds.), *Other minds. How humans bridge the divide between self and others* (pp. 190-206). New York: The Guilford Press.
- Bouchard, M.-A. & Lecours, S. (2008). Contemporary approaches to mentalization in the light of Freud's project. In F.N. Busch (Ed.), *Mentalization. Theoretical considerations, research findings and clinical implications* (pp. 103-129). New York/ London: The Analytic Press.
- Dirkx, J. (2007). Het operationaliseren van de kwaliteit van actuele objectrepresentaties. In J. Zevalkink & Q.D. van Dam (Eds.), *Tegenwoordigheid van geest. Het actuele moment in een psychoanalytische behandeling* (pp. 74-87). Assen: Van Gorcum.
- Fonagy, P. (2008). The mentalization-focused approach to social development. In F.N. Busch (Ed.), *Mentalization. Theoretical considerations, research findings and clinical implications* (pp. 3-56). New York/ London: The Analytic Press.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E. & Target, M. (2002). *Affect regulation, mentalization, and the development of the self*. New York: Other Press.
- Fonagy, P., Gergely, G. & Target, M. (2008). Psychoanalytic Constructs and Attachment Theory and Research. In J. Cassidy & P.R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications. Second edition* (pp. 783-810). New York/ London: Guilford Press.
- Fonagy, P. & Target, M. (1997). Attachment and reflective function. Their role in self-organization. *Development and Psychopathology*, 9, 679-700.
- Fonagy, P. & Target, M. (2003). *Psychoanalytic Theories. Perspectives from developmental psychopathology*. London/ Philadelphia: Whurr.
- Gabbard, G.O., Miller, L.A. & Martinez, M. (2006). A neurobiological perspective on mentalizing and internal object relations in traumatized patients with borderline personality disorder. In J.G. Allen & P. Fonagy (Eds.), *Handbook of Mentalization-based treatment* (pp. 123-140). Chichester: John Wiley & Sons.
- Gergely, G. & Unoka, Z. (2008). The development of the unreflective self. In F.N. Busch (Ed.), *Mentalization. Theoretical considerations, research findings and clinical implications* (pp. 57-102). New York/ London: The Analytic Press.
- Hazan, C., & Zeifman, D. (1999). Pair bonds as attachments. Evaluating the evidence. In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of attachment. Theory, research, and clinical applications* (pp. 336-355). New York: Guilford.
- Holmes, J. (2006). Mentalizing from a psychoanalytic perspective: What's New? In J.G. Allen & P. Fonagy (Eds.), *Handbook of mentalization-based treatment* (pp. 31-49). Chichester: John Wiley & Sons.
- Kirkpatrick, L.A. (1995). Attachment theory and religious experience. In R.W. Hood Jr. (Ed.), *Handbook of religious experience. Theory and practice* (pp. 446-475). Birmingham AL: Religious Education Press.
- Mikulincer, M. & Shaver, P.R. (2007). *Attachment in adulthood. Structure, dynamics, and change*. New York: The Guilford Press.
- Ogden, T.H. (1986). *The matrix of the mind. Object relations and the psychoanalytic dialogue*. Northvale NJ: Jason Aronson.
- Schaap-Jonker, J. (2006). Kennen en gekend worden: een praktisch-theologische beschouwing over godsbeelden. *Theologia Reformata*, 49, 29-37.
- Schaap-Jonker, H. (2008). *Before the face of God. An interdisciplinary study of the meaning of the sermon and the hearer's God image, personality and affective state*. Zürich: LIT Verlag.
- Steele, H. & Steele, M. (2008). On the origins of reflective functioning. In F.N. Busch (Ed.), *Mentalization. Theoretical considerations, research findings and clinical implications* (pp. 133-158). New York/ London: The Analytic Press.
- Target, M., & Fonagy, P. (1996). Playing with reality II: The development of psychic reality from a theoretical perspective. *International Journal of Psycho-Analysis*, 77, 459-479.

- Winnicott, D.W. (1971). *Playing and reality*. London: Tavistock Publications.
- Winnicott, D.W. (1986). *Home is where we start from. Essays by a psychoanalyst*. New York/ London: Norton & Company.

PERSONALIA

Dr. Hanneke Schaap-Jonker is psycholoog en theoloog en werkt als godsdienstpsycholoog aan de Rijksuniversiteit Groningen. Daarnaast is zij werkzaam als coördinator van het Kenniscentrum Religie en Levensbeschouwing in relatie tot Geestelijke Gezondheidszorg bij Dimence te Zwolle. Contactgegevens: Dimence, Schuttevaerkade 80-88, Postbus 110, 8000 AC Zwolle. <http://religieggz.dimence.nl>. E-mail: h.schaap@dimence.nl.